

OSMANLI İRAN İLİŞKİLERİNDE BİR NÜFUZ ARACI OLARAK TARİKAT ŞEYHLERİ: ŞEYH MA'RÛF ÖRNEĞİ*

ORDER SHEIKHS AS A TOOL OF INFLUENCE IN OTTOMAN-IRAN RELATIONS: THE EXAMPLE OF SHEIKH MA'RF

Doç. Dr. Zekeriya IŞIK   **

Sorumlu Yazar/Correspondence

Öz

Osmanlı Devleti'nin doğu sınırlarının fiziki olarak dağlık olması, din, mezhep, tarikat ve etnisite bakımından çeşitlilik arz etmesi siyasi, askeri ve güvenlik açısından kontrolünü zorlaştırmıştır. Bu sınırların İran gibi siyasi olduğu kadar dini ve mezhebi bakımdan da muhalif olan bir devletle paylaşılıyor olması bölgede aşiret ve tarikat gibi örgütlü yapıların varlığını ve uzun ömürlülüğünü teşvik etmiştir. Bölgenin tarihsel seyrinde ve Osmanlı-İran ilişkilerinin gelişiminde XVI. yüzyıldan itibaren daha çok Kürt Emirlikleri ve aşiretler etkin rol oynarken XIX. asrın ortalarına doğru tarikat şeyhleri ön plana çıkmaya başlamıştır. Böylesi bir değişimin yaşanmasında bölgede Osmanlı modernleşme çabalarının bir neticesi olarak hayata geçirilen merkezîyetçi idari reformların etkisi büyüktür. Yapılan reformlarla emirlik sistemi kaldırılmış, yerine ihdas edilen idari kadrolara merkezden bürokratlar atanmıştır. Bu yörenin yapısını tanımayan bu bürokratlar, aşiretler arasında zuhur eden geleneksel sorunların çözümünde yetersiz kalmıştır. Bölgedeki bu kaotik durum aşiretler üstü bir konumda bulunan tarikat şeyhlerinin bir çözüm aracı olarak ön plana çıkmalarında ve giderek siyasi- politik nüfuzlarını artırmalarında etkili olmuştur. Bundan sonraki süreçte Osmanlı-İran ilişkilerine de yansıdığı şekliyle yer yer mezhebi farklılıklarına dahi bakılmaksızın tarikat şeyhleri önemli bir aktör halini almıştır. Bölgede her iki ülke açısından tarikatların yükselmesinde reformların yanında Batılı ülkelerin İslam dünyası üzerinde giderek artan baskıları ve yürüttükleri misyonerlik faaliyetlerinin menfi sonuçları da etkili olmuştur. Bu çalışma, Osmanlı-İran ilişkilerinde tarikatların oynadıkları rolü Berzencî ailesinden bir Kadiri şeyhi olduğu anlaşılan Şeyh Ma'rûf ve faaliyetlerini temel alarak ortaya koymak amacıyla hazırlanmıştır. Şeyh Ma'rûf, kalabalık müritleri ve müntesipleriyle birlikte İran'ın Merivan bölgesinde bir taraftan Sünnî tasavvuf geleneğini korumaya ve yaşatmaya çalışması diğer taraftan da nüfuzu altındaki topraklarda ziraat ile uğraşarak üretime katkı sağlamasıyla her iki ülke için de sosyo-ekonomik ve politik bir güce dönüşmüştür. Dolayısıyla Şeyh Ma'rûf'un hicreti ve Osmanlı topraklarına yerleşmesi hadisesi bu bağlamda çok yönlü önemli bir örneğe sahiptir.

* Bu makale, Bakü'de düzenlenen INCSOS VII (2022)-Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresinde "İran'dan Göç Eden Meşâyihî Osmanlı Sosyal ve İctimai Yapısına Uyarılama Çabaları: Şeyh Ma'rûf Örneği" adıyla sunduğumuz ve sadece özeti yayımlanan bildirinin geliştirilmesi ve yeniden düzenlenmesi sonucu hazırlanmıştır.

** Doç. Dr. Hitit Üniversitesi, zekeriyaistik@hitit.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-3528-902X.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, İran, Tarikat, Berzenci, Şeyh Ma'rûf.**Abstract**

The physical ruggedness of the eastern borders of the Ottoman Empire, along with its diversity in terms of religion, sects, orders, and ethnicity, made political, military, and security control challenging. Sharing these borders with a state like Iran, which was not only politically but also religiously and denominationally opposed, encouraged the presence and longevity of organized structures such as tribes and orders in the region. In the historical course of the region and the development of Ottoman-Iranian relations, from the 16th century onwards, Kurdish emirates and tribes played a more influential role, while in the mid-19th century, Sufi order sheikhs began to take the forefront. The effect of the centralizing administrative reforms implemented as a result of Ottoman modernization efforts in the region played a significant role in such a transformation. With these reforms, the emirate system was abolished, and central bureaucrats were appointed to newly established administrative positions. These bureaucrats, unfamiliar with the structure of the region, proved inadequate in resolving traditional issues that arose among the tribes. This chaotic situation in the region contributed to the prominence and increasing political influence of Sufi order sheikhs, who held a supra-tribal position. As this process continued, it also influenced Ottoman-Iranian relations, with Sufi order sheikhs becoming important actors in the region, regardless of sectarian differences in some cases. In the rise of orders in the region, in addition to reforms, the negative consequences of Western countries' increasing pressure on the Islamic world and their missionary activities also played a significant role. This study aims to shed light on the role of Sufi orders in Ottoman-Iranian relations, based on the activities of Sheikh Ma'ruf, who is identified as a Qadiri sheikh from the Berzenci family. Sheikh Ma'ruf, along with his numerous followers and disciples, not only sought to preserve and perpetuate the Sunni Sufi tradition in the Merivan region of Iran but also became a socio-economic and political force for both countries by engaging in agriculture and farming in the territories under his influence, contributing to production. Therefore, the migration of Sheikh Ma'ruf and his settlement in Ottoman territories has multifaceted significance in this context.

Key Words: Ottoman, Iran, Orders, Barzenji, Sheikh Ma'rûf.

Giriş

Osmanlı-İran ilişkilerine yön veren çok farklı dinamikler söz konusu olmuştur. Bu dinamikler iki ülke arasındaki coğrafyanın dağlık yapısı, bu durumun da etkisiyle taraflar arasındaki siyasi sınırların düzenli ve istikrarlı bir statüye kavuşturulmaması, bilhassa konargöçer aşiretlerin yaptığı sınır ihlalleri neticesinde küçük çaplı çatışmaların ve demografik hareketliliğin süreklilik arz etmesi (Soofizadeh, 2017, 437) bölgedeki halkların dini, mezhebi, etnik ve kültürel çeşitliliği, aşiret ve tarikat gibi farklı örgütlü yapıların varlığı şeklinde sıralanabilir. Tüm bunlara XIX. yüzyılın ortalarına doğru bölgede emperyalist faaliyetlerini giderek artıran Batılı ülkelerin hassas siyasi ve toplumsal dengeleri bozma teşebbüsleri de eklenmelidir. Nitekim bu yüzyılda iki ülke arasındaki ilişkiler daha çok bölgeye nüfuz etmeye çalışan İngiltere, Rusya gibi devletlerin riyasetinde gelişmiştir (Orat, 2014, 63).

Osmanlı-İran ilişkilerinin tarihi seyrine en çok etki eden hadiselerin başında ise şüphesiz Safevîlerin XVI. yüzyılın başında şeyhlikten şahlığa sıçramak suretiyle bir devlet kurmaları gelmektedir. Ahmet Cevdet Paşa'nın ifadesiyle Şah İsmail'in, Osmanlı Devleti'nin yanı başında, ona rağmen başka bir İslamî yönetimin yaşayamayacağını anladıktan sonra İran'da Şii mezhebini temel alarak devletini kurması İslâm toplumu arasına büyük bir ayrılık sokmuştur (1972, 45). Bu durum Safevî döneminden başlayarak Osmanlı-İran ilişkilerinin gelişiminde, hudutların güvenliğinin temininde, bölgede bulunan aşiret-tarikat örgütlenmelerine siyasi ve stratejik anlamlar yüklen-

mesinde başat rol oynamış, her iki devlet açısından bölgede hâkimiyet kurmak için dini, mezhebi dengeleri ve söz konusu yapıları hesaba katmak zorunlu bir hal almıştır.

Safevîlerin Anadolu'da bilhassa imparatorluğun doğusunda yaşayan Kızılbaş Türkmenlerle olan sıkı mürit, muhip ilişkisinin sonraları siyasi ve politik gayelere de hizmet etmesi (Solak-Zâde, 1989, 421; Gündüz, 2013, 51-60) XVI. yüzyılda Osmanlı-İran çatışmasının temel nedeni olduğu gibi bölgenin siyasi ve demografik olarak şekillenmesinde de belirleyici olmuştur. Nitekim bu durum bölgede ve hudutlarda I. Selim'in ilgi alanına Kızılbaşlarla mücadele noktasında Kürt mirlerinin girmesine zemin hazırlamıştır. Kendisi de bir Kürt olan ve bölgeyi çok iyi bilen İdris Bitlisî'nin I. Selim'e verdiği güven onun, Osmanlı hâkimiyetini benimsemeleri amacıyla mahalli aşiret liderleriyle görüşmesi için bizzat görevlendirilmesiyle sonuçlanmış, nihayetinde o, yoğun çaba ve gayretiyle yirmi beş aşiretin Osmanlı hizmetine girmesine vesile olmuştur (İdris-i Bitlisî, 2013, XXXVI). O'nun bu gayretleri Osmanlı kadar Kürt aşiretlerinin de işine yaramış, nitekim imtiyazlarının devamlılığına imkân sağlayan bir idari teşkilatlanma ihdas edilmiştir (Bayrak, 2012, 648-649). Bir taraftan Kürt Emirlerine toprak ve hediyeler, bir takım hak ve ayrıcalıklar sağlanırken diğer taraftan da onlardan devlet otoritesine boyun eğmeleri ve Kızılbaşlığa karşı verilen mücadeleye ortak olmaları istenmiştir (Bayrak, 2012, 648-649; Gündüz, 2013, 145). Yaşanan bu süreç Kürt mirlerinin zeamet ve tımdan muaf tutulmaları böylece ekonomik ve askerî bakımlardan bağımsızlık elde ederek Şiilik tehdidini önlemeye başlamaları ve Osmanlı ile İran arasında çok yönlü stratejik bir tampon oluşturmalarıyla neticelenmiştir (Atmaca, 2013, 86). Nitekim 1514 Çaldıran Zaferi ardından Irak'ın kuzeyinin önemli bir bölümü Osmanlı idaresi altına alınarak Diyarbakır Eyaleti'ne bağlanmış, Kanuni Sultan Süleyman'ın Bağdat'ı fethi (1534) ile bölgede kalıcı idari yapılar kurulmuş, Bağdat Eyaleti ihdas edilerek, Musul müstakil sancak hâline getirilmiş ve Irak'ın tamamı Bağdat valilerince yönetilmiştir (Bayrak, 2012, 648). Müstakil sancak veya eyalet olarak yönetilen Şehrızor ise XVIII. yüzyılın başında Kerkük, Erbil, Köy-Sancak, Karaçolan (Şara-bazar), Revanduz ve Harir sancaklarından teşekkül eden eyalet hâline getirilmiş ve bu sancaklar yurtluk-ocaklık ve hükümet olarak idare edilmiştir (Bayrak, 2012, 649; Marıfoğlu, 2013, 236-37). Bu idari yapılanma ve Kürt aşiretlerine sağlanan otonomi ve ayrıcalıklar bölgede onların giderek çoğalmalarına, nüfuzlarının artmasına ve kontrol altına alınmalarının güçleşmesine yol açmıştır.³ Ancak öyle ya da böyle modernleşme sürecinde emirliklerin tasfiyesine kadar bölgede Osmanlı idaresinin tesisi, İran ile kurulan münasebetlerin mahiyetinin belirlenmesinde başat rolü emirlikler ve aşiretler oynamıştır.

Söz konusu bu yapıların dışında bölgede Osmanlı-İran ilişkilerinin gelişimine etki eden diğer bir olgu da bu çalışmanın esas konusunu teşkil eden aşiretler üstü, ülkeler arası bir güç ve nüfuz sahibi bulunan tarikat yapılanması olmuştur. Şii İran devletini kuran iradenin bizatihi bir tarikat olması (Safevîyye) bundan sonraki süreçte İran ile Osmanlı tarafında ve hudutlarda yaşanacak olan gelişmelerde din, mezhep ve tarikatı olabildiğince belirleyici noktaya taşımıştır. Zira Sünnî geleneğe sahip olan Safevîyye tarikatının Şiileşmesi, ardından hâkim olduğu coğrafyada resmi kurumlar eliyle halkı, ulema ve meşâyihî bu mezhebi kabule zorlaması, birçok Sünnî ailenin Osmanlı topraklarına göç etmesine neden olurken⁴ aynı zamanda Nimetul-

³ Mehmet Arif Efendi aşiretlerin kendi çıkarlarını önceleyen, Osmanlı İran ilişkilerine de tesir eden idare edilmesi güç tutumlarını "Bu aşiretlerin durumunu hudutlarda olup da görmelidir. Ufacık bir şeyden Kürt ağasının canı sıkıldığı gibi aşireti ile beraber İran'a geçer, orada sıkılırsa Rusya'ya veya tekrar Osmanlı Devleti'ne gelir." şeklinde ifade etmiştir (Mehmed Arif, 2006, 333).

⁴ Mesela Tebriz'in Urmiye kasabasında doğduğu için Rumiye Şeyhi diye meşhûr olan Nakşi meşâyihinden Aziz Mahmûd-i Urmevî (ö. 1048/1639), İbrâhim-i Gülşenî (ö. 940/1534) gibi Şii Safevîlerin Sünnîlere yaptıkları baskı üzerine hicret ederek Diyarbakır'a gelmek ve burada kurduğu tekkesinde irşada devam etmek zorunda kalmıştır (Alkış, 2015, 27). Ancak Şeyhin, İran hâkimiyetine giren bölgeden göç etmek durumunda kalması onun bu coğrafyadaki sosyal ağlarıyla olan ilişkilerini büsbütün kesememiştir. Naîmâ (ö. 1128/1716) bu durumu Şeyhin kerametleri, hal ve tavırları sayesinde cihan şöhretiyle dolmuş, Rum, Arabistan, Kürdistan ve Acemistan halkı ona muhip olmuş, biraz da abartarak müritlerinin sayısı kırk

lahiyye ile Kübreviyye'nin Zehebiyye ve Nûrbahşîyye kolları gibi bazı Sünnî tarikatların Şifleşmesine yol açmıştır (Kavak, 2023, 62). Bundan sonraki süreçte bilhassa Kâdiriyye, Nakşibendîyye ve Şazilîyye tarikatları bölgede Sünnîliğin varlığını sürdürebilmesi için büyük çaba göstermek durumunda kalmıştır. Mesela Mevlana Hâlid Bağdâdî (ö. 1242/1827) Sünnîliğin zayıf ve mecalsiz kaldığını gördüğü İran'a halifelerini gönderdiği gibi onların faaliyetlerine mani olunmaması için hem yerel hem de İran merkezi hükümetindeki üst düzey devlet yöneticilerine mektuplar göndermiştir (Kavak, 2013, 63). Bölgede Sünnî tarikatlara ait faaliyetlerin yok denecek kadar azaldığı tarihsel süreçte bilhassa Berzencî ailesi devreye girmiş İran'ın Irak sınırına yakın olan Bane ve Merivan gibi Kürt şehirlerine Kadirî şeyhleri göndermek suretiyle Sünnî tasavvuf geleneğini yaşatmaya çalışmıştır (Kavak, 2023, 67-68). İşte bu çalışmanın konusunu teşkil eden ve Berzencî ailesinin mensubu bulunan Şeyh Ma'rûf da⁵ ya bu misyonla Merivan'a gönderilmiş ya da daha önce gönderilenlerin soyundan olup burada doğmuş ve yetişmiş olmalıdır. Böylece bölgede bilhassa Irak'ta önemli bir güce sahip olan Kadirîlik İran'da da nüfuz alanları oluşturmayı başarmıştır.⁶ Ancak tarikat şeyhlerinin tarihte hiç olmadığı kadar büyük bir güç ve nüfuz kazanmalarının XIX. yüzyılda yaşanan gelişmeler ve bölgede değişen dengeler sayesinde vuku bulduğunun altı çizilmelidir. Bilhassa Osmanlı-İran sınırında yaşanan karışıklıklar, dini, mezhebi ve ideolojik farklılıklardan kaynaklı sorunlar, İran'ın sınır ötesi müdahalelerinin yarattığı siyasi, askeri, kültürel ve demografik problemler, Osmanlı reformlarının bölgedeki tarikat şeyhlerine sağladığı fırsatlar, şeyhlerin irşat misyonları gereği elzem gördükleri sınır ötesi seyahatler⁷ ve ülkelere sarkan büyük talip toplulukları meşâyihin güç ve itibar kazanmasında etkili olmuştur. Nihayetinde Osmanlı-İran hudutlarının her iki yakasında da geniş müntesip ağlarına dolayısıyla büyük güç ve saygınlığa sahip olan Berzencî ailesinden, Kadirîyye tarikatı meşâyihinden Şeyh Ma'rûf, tam da tarikat şeyhlerinin kuvvet ve kudret sahibi oldukları bu zaman diliminde (XIX. asrın son çeyreğinde) Merivan ve Süleymaniye bölgelerinde tasavvufî hizmetleri ve sosyo-ekonomik-politik faaliyetleri ile önemli bir aktöre dönüşmüş görünmektedir.

1. Amaç ve Yöntem

Bu çalışmanın amacı, tarihi arka planını da akılda tutmak kaydıyla XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı-İran ilişkilerinde bir nüfuz aracı olarak tarikat şeyhlerine biçilen rolü, onlara yönelik geliştirilen politik tutumu, göçleri ve sisteme adaptasyon çabalarını bilhassa Osmanlı Devleti açısından ve Şeyh Ma'rûf örnekliliği üzerinden or-

bini aşmıştı şeklinde izah etmiştir (Naîmâ, 2007, 901-902). İbrahim Peçevî (ö. 1059/1649) ise bu durumu Kürtlerin yoğun bir şekilde sefer sırasında orduya gelerek Şeyhin çadırını sordukları ve onun bu şöretinin Sultan IV. Murat'ta (ö. 1049/1640), rahatsızlık uyandıracak boyutlara ulaştığı şeklinde ifade etmiştir (Peçevî, 1992, 431).

5 Bu çalışmanın konusunu teşkil eden ve XIX. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı kayıtlarında varlığına rastlanan Şeyh Ma'rûf, Irak'ta Süleymaniye şehrinin kuzeydoğusuna düşen Nûde Köyünde 1166/1753 tarihinde Berzencî ailesinin bir mensubu olarak dünyaya gelen ve 1839'da vefat eden meşhur Şeyh Ma'rûf ile karıştırılmamalıdır (Benli, 2019, 359). Bu çalışmada geçen Şeyh Ma'rûf aşağıda detaylı bilgi verileceği üzere yine bir Berzencî şeyhi olup kuvvetle muhtemeldir ki ismini taşıdığı bu meşhur zat ile akrabadır.

6 Nakşî Halidîlik'in İran'da görülmesi ise XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren olmuştur. Tarikatın, Osmanlı sınır bölgeleri ile ülkenin kuzeyinde Taliş ve Horasan eyaletlerinde, İran'ın kuzeybatısında Urmiye ve Mahabat şehirlerinin merkezini teşkil ettiği geniş bir sahada, bilhassa Sünnî Kürtlerin yaşadığı yerlerde, Urmiye, Uşneviye, Salmas, Maku şehirlerinde ise Azeriler arasında oldukça yayıldığı kaydedilmiştir (Kavak, 2023, 63).

7 Bir tarikatın öğretisini yayması, geniş toplumsal ağlara ulaşabilmesinin başlıca yollarından birisi tasavvufî anlamlar da yüklenen seyahat istilâhıdır. Şeyh'in görevlendirmesiyle halifeler zaman, mekân, mesafe ve ülke sınırları tanımsız uzun seyahatlere çıkar, gittikleri yerlerde etraflarına büyük kalabalıklar toplar dolayısıyla tarikatın irşat dairesini, müntesip ağını genişletmek için mücadele ederlerdi (Işık, 2016, 53). Dolayısıyla bölgede Kadirî ve Nakşî şeyhleri için Sünnî Osmanlı Devleti'ne ve halife-sultana itaat etmek ya da Şii İran'dan gelebilecek tehditlere göğüs germek önemliydi ancak bu durum şartlar gereği onların her zaman en öncelikli meselesi olmayabilirdi. Bu nedenledir ki bazen İran ile siyasi ve politik çıkarların örtüşmesi Şii yönetim ile Sünnî tarikat şeyhlerini ya da İran sınırları içerisinde kalsa bile Osmanlı yönetimi ile bazı aşiret ve tarikat şeyhlerini aynı politik düzlemde birleştirebilmiştir.

taya koymaktır. Meselenin çok geniş ve farklı yönlerinin olması hasebiyle konu daha çok İran'ın Merivan kazasında yaşayan ve bir Berzencî Şeyhi olan Şeyh Ma'rûf'un geniş maiyeti ve müntesipleriyle birlikte Osmanlı coğrafyasına olan büyük göç hikâyesi İran ve bilhassa Osmanlı Devleti'nin ona, taraftarlarına karşı gösterdiği siyasi, politik tutum ve uygulamalarla sınırlandırılmıştır. Çalışmanın giriş kısmında bölgede Kürt aşiretleri ve emirliklerinin ön plana çıkmaları ile zamanla bu güçlü konumlarını tarikat lehine kaybettikleri tarihsel süreç kısaca ortaya konulmaya çalışılmıştır. İlk bölümde XIX. yüzyılda bölgede birçok tarihi ve konjektürel unsurun devreye girmesiyle güçlenen tarikatların Osmanlı-İran ilişkileri üzerinde artan etkileri izah edilmeye gayret edilmiştir. İkinci bölümde ise tüm bu tarihsel zemin üzerinde Osmanlı-İran hudutlarının geçişliliğine, tarikat şeyhlerinin bu geçişler sayesinde edindikleri güç ve nüfuz ya da yaşadıkları sorunlara, dönemin siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel problemlerine ve çatışma alanlarına işaret eden Şeyh Ma'rûf'un Osmanlı ülkesine göçü ile Osmanlı sistemine adaptasyonu üzerinde durulmuştur.

Konu spesifik bir karaktere haiz olduğundan çalışmada daha çok Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı arşivi verilerinden yararlanılmış, bunun yanında dönemin kronikleri, biyografi çalışmaları ve bu alanda yapılmış araştırmalardan da istifade edilmiştir. Tarihi bir araştırma hüviyetinde olan çalışmada veri toplama araçlarıyla elde edilen belge ve bulgular öncelikle genel tasnife tabi tutulmuş, ardından tenkit ve içerik analizleri yapılmış ve nihayet sentezlenmek suretiyle metin oluşturulmuştur. Şeyh Ma'rûf hadisesi hakkındaki kayıtların azlığı çalışmanın en önemli sınırlılığı olmuştur.

2. Bölgede Değişen Dengelerle Güçlenen Tarikatların İki Ülke Arasındaki Nüfuz Mücadelesine Etkileri

Buraya kadar yapılan izahattan da anlaşılacağı üzere XIX. yüzyıl reformlarına kadar geçen sürede doğu sınır bölgelerinin idaresi, Osmanlı-İran ilişkilerinin siyasi, askeri, ekonomik ve mezhebi mahiyeti, her iki ülke içlerine doğru yayılan nüfuz ağlarıyla daha çok Kürt aşiretleri ve emirlikleri üzerinden yürümüştür. Tarikat şeyhleri ise aşiret kadar olmasa da bölge halkları üzerindeki güç ve nüfuzlarıyla gerek mirlerden ve aşiretlerden gerekse her iki ülke bürokrasisinden kendisine muhatap bulmayı başarmıştır. Ancak XIX. yüzyıl ortalarına doğru bu durum değişmeye başlamış tarikat yapılanması, bilhassa yüzyılın ikinci yarısında bölgede dini ve manevi olduğu kadar siyasi ve politik bir güç merkezi olarak da ön plana çıkmıştır. Öyle ki zamanla Kürtler arasında tasavvuf sisteminin kitlelerin dini haline geldiği kaydedilmiştir (Fatah, 2023, 29).

Bu büyük değişim ve dönüşümün gerçekleşmesinde, tarikat şeyhlerinin bu denli bir güç ve nüfuz ulaşmalarında dolayısıyla Osmanlı-İran ilişkilerinde de etkin bir konum edilmelerinde kanaatimize göre dört önemli husus başat rol oynamıştır. Bunlardan **birincisi** Osmanlı yöneticilerinin daha çok toplumun kendi içinde yaşadığı tarihi gelişmeler ve değişimler sonucu geleneksel kurumların yozlaşması, çağın gereklerine cevap verememesi, birçok alanda Avrupalı ülkelerin gerisinde kalınması gibi nedenlerle bir çözüm aracı olarak reforma sarılmaları⁸ ile Osmanlı'nın doğu bölgelerinde giriştiği köklü ıslahatların geleneksel idari düzeni ve dengeleri değiştirmesidir. Bu durum bölgede bir taraftan Hristiyan Batılı ülkelere boyun eğilerek yapıldığı düşünülen reformlar üzerinde bir meşruiyet sorunu doğurmuş (Bruinessen, 2019, 82, 91-96) diğer taraftan da reform ile kurulmaya çalışılan düzen bir kaos ve kriz iklimine yol açmıştır.

II. Mahmut'un modern, merkeziyetçi bir devlet aygıtı var etme gayretleri ülke çapında olduğu gibi doğuda da gerek idari gerekse toprak düzeni bakımından

⁸ Osmanlı reformunun temel itici faktörü, çok sayıda araştırmacının da vurguladığı üzere dış etkenler yani diğer devletlerin baskısı veya etkisi değil, Osmanlı'nın toplumunun kendi iç dinamikleri içerisinde geçirdiği bir takım tarihi gelişim ve değişimler olmuştur (Uğur, 2003, 595).

önemli değişikliklere kapı aralamıştır. Osmanlı merkezi devlet otoritesini yeniden tesis etme çabaları emirliklerin kaldırılmasıyla sonuçlanmıştır (1851) (Ma'rûfoğlu, 2013, 237; Bruinessen, 2019, 94). Tasfiye edilen emirlerin yerini ise merkezi hükümet tarafından atanan valiler almış ancak bu bürokratlar mirlerden boşalan siyasi ve idari otorite boşluğunu dolduramamış hatta onların bölgenin dinamiklerini bilmelerinden kaynaklı bir takım uygulamaları aşiretler arasındaki sorunların daha da artmasına yol açmıştır. Soygun, hırsızlık, kundakçılık gibi hadiseler artmış, halkın can, mal güvenliği kalmamış, kan davaları⁹ çözülemez bir hal almıştır (Bruinessen, 2019, 94, 112). İşte bu kriz ortamı başka bir geleneksel yapının tarikatların ve tarikat şeyhlerinin siyasi ve politik güç kazanmalarına zemin hazırlamıştır. Bunda şüphesiz şeyhlerin burada yaşaması, büyük çoğunluğunun Kürt olması hasebiyle bölgenin tüm problemlerine ve dinamiklerine vakıf olmalarının etkisi büyük olmuştur. Bunun yanında ilerleyen süreçte Sultan II. Abdülhamid'in reformist tutumu, merkezîyetçi ve İslamcı politikaları, Doğu Anadolu ve Irak'ta merkezi otoriteyi tesis etmeyi, Ermeni örgütlerinin faaliyetlerine engel olmayı (Asan, 2016, 47; Fatah, 2023, 32) ve İran'ın Şiîlik propagandasına set çekmeyi amaçlayan siyaseti de şeyhlerin statüsünü ve nüfuzunu artırmıştır.¹⁰ Bu dönemde şeyhlerin, aşiretler arası çatışmaların sonlandırılması, çıkardıkları isyanların bastırılması, güç ve nüfuzlarının kendi lehlerine olduğu kadar devletin iradesi ve otoritesi yönünde de kısıtlanması böylece merkezi otoritenin tesis edilmesinde oynadıkları mühim rol, bilhassa Nakşî Halidî şeyhleri ile daha az sayıda-ki Kadirî şeyhinin statü ve konumlarını güçlendirmiştir (Atmaca, 2013, 86).¹¹

Bölgede giderek güçlenen tarikat şeyhlerinin davranış ve tutumları Şeyh Ubeydullah (ö. 1883) isyanında görüldüğü üzere yer yer Osmanlı-İran ilişkileri ve her iki devletin otoritesini temin çabaları üzerinde olumlu ya da olumsuz yönde mühim etkiler yaratmıştır. Şemdinan bölgesinde Nehre-i (Nere-i) beldesinde "Sadat-ı Nehri" şeyhliği şeklinde adlandırılan ailenin bir mensubu olan Şeyh Ubeydullah, bir Nakşî Halidî şeyhiydi (Mehmed Emin Zeki Bey, 1998, 381). Aslında Sünniliği kuvvetle savunan bir tarikata mensup olmasına rağmen İran Devleti daha Muhammed Şah (1834-1848) zamanında bu ailenin kontrolünde bulunan tekkeye yardımlarda bulunmak, postta oturan şeyhe hediyeler göndermek çabasında görülür ki burada gayenin şeyhin bölgede aşiretler üzerindeki nüfuzundan faydalanmak olduğu açıktır (Çabuk, 2019, 170). Şeyh Ubeydullah, zamanla bölgedeki cemaatlerin ruhani lideri, Kürt emirliklerinin akıl hocası haline gelmiş, çoğu tütün tarlası olmak üzere bilhassa Hakkâri civarında ve İran tarafında geniş topraklara sahip olmak suretiyle (Sarıkçioğlu, 2013, 12) şeyhlik ile toprak ağalığını şahsında toplamıştı. Dolayısıyla onun mürit ağı ve nüfuzu altındaki topraklar hem Osmanlı-İran sınırlarını aşmakta ve siyasi otoritelerini yarmakta hem de ticaret yollarının güvenliğinin sağlanması, iki ülkede yaşanan vergi

9 Bu sorunlar arasında devleti en çok uğraştıranların ve ciddi güvenlik sorunlarına yol açanların başında kan davaları gelmekteydi. Mesela Talabaniler ile sadatı Berzencî aşiretleri arasındaki kan davasının sona erdirilmesi için yapılanlar hakkında bk. (BOA. Y.PRK.HR. 13/32, 25 Zilkade 1307/13 Temmuz 1890). Yine Acarma Urbani ile Ebu Cabir ailesi arasında meydana gelen kan davasında, gayr-i meşru hareket ettiğinden dolayı Kerkük sabık Mutasarrıfı Fehmi Bey hakkında yapılan tahkikat hakkında bk. (BOA. DH.HMŞ. 3/1, 20 Cemaziyülahır 1334/24 Nisan 1916).

10 Nitekim II. Abdülhamid döneminde bölgedeki medreseler, tekkeler ve hangahlar yeniden inşa edilerek sosyo-ekonomik olarak desteklenmiştir (Fatah, 2013, 32).

11 Mesela Diyarbekir vilayetinin bazı bölgelerinde ve Mardin sancağında kimi Kürt aşiretleri tarafından bir ihtilal başlatılmış, bazı köylerde baskın, katil ve cürüm olayları yaşanmıştı. Bunun üzerine mahalli hükümet bir takım tedbirler almıştı ki bunlardan birisi de meşâyih-i kiramdan Abdullah el-Nakşibendî, Mehmed Halid ve Atullah efendilerin işe koşulmaları onların nasihat ve irşatları sayesinde bu aşiretlerin tard ve def edilmelerinin sağlanmasıydı (BOA. DH.TMIK.M. 5-61, H.18 Zilhicce 1313/ 31 Mayıs 1896); Yine Hristiyan bir azınlık olan Tayyarilerle Kürt aşiretleri arasında zuhur eden çekişme ve çatışmaları önlemek için nasihatte bulunan Nakşibendî Şeyhi Mehmed Efendi'ye bu hizmetine karşılık nişan verilmesinin söz konusu edildiği görülmektedir (BOA. Y. PRK.MYD. 7-107, H. 20-12-1305/ 28 Ağustos 1888); Bir başka hadiseye göre de Mızuri Aşireti tarafından yapılan zulmün engellenmesi için de Şeyh Mehmed Efendi nasihat ile sorunun çözülmesine katkı sunması için Şemdinan'a gönderilmiştir (BOA. DH.ŞFR. 227-64, R. 10 Recep 1314/ 2 Mart 1890).

vb. düzenlemeler onu ve etrafında toplanan Kürt aşiretlerini de bağlamaktaydı (Sarıkcıoğlu, 2013, 12). İlk zamanlarda Şeyh Ubeydullah'ın aşiretler üzerinde nüfuzunu artırması, Şii İran'ının nüfuz alanının kısıtlanması, Ermeni faaliyetlerin önlenmesi gibi son derece stratejik anlamlar taşıdığından Osmanlı yönetimi ondan ve faaliyetlerinden memnun görünmekteydi. Hatta onun 1877-78 Osmanlı Rus harbine kayıtsız kalmayışi müritleri ile savaşa katılma ve katılımı teşvik etme girişimleri ayrıca takdire şayan bir hadise olarak değerlendirilmiş (Mehmed Emin Zeki Bey, 1998, 381; Çabuk, 2019, 171) hatta şeyhin bir takım taşkınlıkları savaş zamanında kitleler üzerindeki nüfuzu nedeniyle sineye çekilmişti (Sarıkcıoğlu, 2013, 7). Ancak ne var ki Şeyh Ubeydullah, nüfuzu altında bulunan aşiretlerden kurulu bir ordu ile İran'a girerek Kürt yerleşim merkezlerini ele geçirdiği gibi vergi meselesi ve bürokratların kötü yönetimi vb. bahanelerle (Bruinessen, 2019, 77-78) Osmanlı yönetimine karşı da kıyama kalkışmaktan ve bu kez de Kürt aşiretlerini Osmanlı'ya karşı kıskırtmaktan geri durmamıştı. Nitekim onun bu kıyama 1880-82 yılları arasında filizlenen ilk Kürt hareketinin öncüsü olmuştu (Abu-Manneh, 2005, 293; Çabuk, 2019, 172-174). Asıl amacının Osmanlı ve İran imparatorlukları arasında bağımsız bir Kürt devleti kurmak olduğu iki ülke Hariciye nezaretleri arasındaki yazışmalardan da anlaşılan¹² Şeyh Ubeydullah, nihayetinde iki ülkenin iş birliği yapmasıyla (Mehmed Emin Zeki Bey, 1998, 389) Osmanlı birlikleri tarafından yakalanarak Musul'a ardından ailesiyle birlikte Hicaz'a sürgüne gönderilmiştir (BOA. Y. PRK.BŞ. 7/12, 23 Muharrem 1300/4 Aralık 1882; Y.PRK.ASK. 14/54,19 Eylül 1298/1 Ekim 1883). Nitekim bu olay ailenin siciline işlenen ilk vaka da değildi. Şeyh Ubeydullah'ın babası Seyyid Taha'da zamanında Kürt aşiretleri ile Nesturiler arasındaki çatışmaları kızıştırmakla suçlanmış, İran sınırındaki Nehri'ye, Şamdinan Emirliğine kaçmak zorunda kalmıştı (Abu-Manneh, 2005, 293). Görüleceği üzere hadise birisi Sünnî diğeri Şii olan iki komşu ülkeyi, tarikat şeyhliğini, iki ülke hudutları içerisine yayılan geniş halk kitleleri ve aşiretleri içine alan girift bir meseleye dönüşmüştür. Şeyhin Sünnî bir geleneğe sahip olması Osmanlıya sadakatini temin etmediği gibi onu peşinen İran hükümetinden de koparamamıştır.

Çok önemli bir husus da tarikat organizasyonunun ve şeyhlerin bölgede giderek artan bu siyasi ve politik güçlerinin onlara, bu dönemde gerek İran gerekse bilhassa Osmanlı tarafında reformlarla kurulmaya çalışılan yeni düzenin menfaatlerine aykırı bir duruma yol açtığına karşı direnç gösterme hatta radikal çözümler üretme cesareti vermesidir. Nitekim Şeyh Ubeydullah'ın vergi meselesi ve merkezden atanan bürokratların kötü yönetimini de öne sürmek suretiyle isyan etmesinden başka yine bir Nakşi şeyhi olan Kemaleddin Efendi'nin de on beş yıl önce İran'a yaklaşık on bin hane halkı ve müritleriyle göç etmesinde de benzer etkilerin söz konusu olduğu arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır. Zira Şeyh Kemaleddin ve on binleri bulduğu anlaşılan münteziplerinin devletin aşiretlerden talep edilen bir takım vergi ve yükümlülükleri yerine getirmeleri ve hudutlarda Kürt aşiretlerine uygulanan hukuki kaidelere uymaları yönündeki telkinlerinden rahatsız olarak peyderpey kitleler halinde göç ettikleri anlaşılmaktadır (BOA. 79/131, 20 Zilhicce 1310/5 Temmuz 1893). Bu durum İran'a göç eden meşâyihin irşad niyeti, Sünniliği koruma ve yaşatma gayesi dışında siyasi, sosyal, ekonomik başkaca sebeplerle de buraya hicret edebildiklerini göstermesi bakımından mühimdir. Zira bu durum aynı dönemde İran'dan Osmanlı ülkesine göç eden Şeyh Ma'rûf'un kalabalık halkı ve müritleriyle yaptığı hicrette de benzer hususların etkili olabileceği izlenimi vermektedir (BOA. A. MKT. MHM. 498/53, 9 Safer 1306/15 Ekim 1888).

Tarikat şeyhlerinin bölgede güç ve nüfuzlarının artmasına neden olan **ikinci** husus ise XIX. yüzyıl başlarından itibaren Batılı emperyalist ülkelerin dünyanın çeşitli yerlerinde olduğu gibi bu bölgede de Müslümanların yaşadıkları topraklara

12 Şeyh Ubeydullah'ın amacının İranlı valilerin Sünnî Kürtlere yaptıklarını iddia ettiği zulmü önlemek olmayıp, İran ve Osmanlı Kürtlerini birleştirerek müstakil bir eyalet oluşturmak olduğu ve muhakkak cezalandırılması gerektiğine dair İran Hariciye Nezareti'nin telgrafi için bk. (BOA. Y.PRK.EŞA. 2-73, H-29 Zilhicce 1298/22 Kasım 1881).

saldırımları, birtakım müdahaleci faaliyetleriyle İslam ülkelerini tehdit etmeleridir.¹³ Bu durum sınırların güvenliği, devlet otoritesinin temini ve egemenlik sahasının korunması bakımlarından tarikat organizasyonunu önemli bir konuma yükseltmiştir. Nitekim Müslümanlar için bir beka meselesi olarak görülen bu tehditler Mevlana Halid önderliğinde Nakşî Halidî kolun gelişmesinde ve giderek bölgede çok güçlü bir politik aktöre dönüşmesinde etkili olmuştur.¹⁴ Öyleki Nakşî Halidî Şeyhlerinin Uzak Doğu'da Müslümanların yabancılarla karşı direndiği Achehnese savaşlarında, yine bir Nakşî şeyhi olan Şeyh Şamil liderliğinde Kuzey Kafkaslarda Ruslara karşı verilen halk direnişinde, Batılı ülkelerin Osmanlı topraklarına yönelen tehditlerinde, Şii İran başta olmak üzere bölgedeki Rafizîlere karşı verilen mücadelelerde en ön saflarda yer almaları bu durumu doğrulamaktadır (Algar, 1976 123-152; Bruinessen, 2019, 82). Yine Batılı ülkelerin misyonerler üzerinden bölgedeki yerel Hristiyan azınlıkları din ve milliyetçilik bağlamında motive ederek, kendi mezhepleri ve hükümetleri himayesine almak pahasına asırlardır yaşaya geldikleri idari, siyasi düzene, toprak ve vergi sistemine hulasa Kürt aşiretlerine karşı kışkırtmaları da tarikat şeyhlerinin yükselişinde etkili olmuştur.¹⁵ Zira misyonerlerin faaliyetleri zamanla Kürt aşiretleri ile yerel Hristiyan azınlıklar arasında sorunlara ve çatışmalara yol açmış (Atmaca, 2019, 523-526),¹⁶ dışarıdan yapılan müdahaleler bölge halklarında dini ve manevi duyguların yükselmesine, tarikat şeyhleri etrafında toplanılmasına dolayısıyla da şeyhlerin güç ve otoritelerinin bir kez daha artmasına vesile olmuştur (Bruinessen, 2019, 94-95).

Üçüncü etken ise İran'ın nüfuz alanını genişletmek için Osmanlı ülkesine yönelik geliştirdiği politikalarıdır. Bölgede yaşayan Kürtlerin yaklaşık dörtte üçünün ki, çoğu Kurmanci'ye ait lehçeleri konuşan kuzey ve güney grubun Sünnî ve Şafîî oldukları ancak Osmanlı İmparatorluğu ve İran'ın Şii bölgelerine komşu olan güney bölgelerindeki Kürt aşiretlerinin Şii mezhebine veya ona yakın birçok dini inanca mensup oldukları vakıdır (Fatah, 2023, 29, 34). Irak'taki Arap Şii grupların varlığı da buna eklenmelidir. Bölgenin bu demografik ve kültürel çeşitliliği şüphesiz Osmanlı-İran ilişkilerinin gelişiminde etkili olmuştur. Nitekim İran'ın bölgedeki politikaları nüfuz sahibi çoğu Sünnî aşiret ve tarikat şeyhleriyle geliştirdiği ilişkilere,¹⁷ aşiretler

13 İslam dünyasının giderek Batılı ülkelerin tahakkümüne maruz kalmasının XIX. yüzyılın ikinci yarısında bilhassa Nakşibendîliğin yayılması ve güçlenmesine olan etkileri için bk. (Bruinessen, 2019, 82-84).

14 Halidîlik, Hindistan'dan Osmanlı topraklarına XIX. asrın başlarında orada tasavvufî eğitimin almış olan Mevlana Halid tarafından getirilmiş bir Nakşibendî-Müceddidî koludur. Bk. (Abu-Manneh, 2005, 267).

15 Mesela İngiliz Misyoneri Mister Brown asırlardır Hakkâri'de Kürt Aşiretleri arasında yaşayan Nesturileri İngiliz hükümetinin himaye ve nüfuzuna alma ve Protestanlığı onlara kabul ettirme çabasına girişirken görülmektedir. Nesturî Milleti Reisi Ruhanişi Marşemün üzerinde nüfuz kurmaya çalıştığı anlaşılan bu misyonerin Hakkâri'den Bağdat'a kadar geniş bir sahada faaliyetlerini sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Nitekim Bâb-ı Âli, mahallî yöneticileri onan hakkında uyarmakta hal ve hareketlerini dikkatle takip edilmesi gerektiğini bildirmektedir (BOA. DH.MKT. 2062-98, H. 16 Zilhicce 1310/ 1 Temmuz 1893); Güneydoğu Anadolu'da Hakkâri yöresinde yaşayan Nesturiler üzerinde İngiliz misyoner faaliyetleri hakkında bk. (Satılmış, 2007, 653-688).

16 Bu hususta mesela Musul Nesturilerinin sakin olduğu Hakkâri civarında İngiliz misyonerleri tarafından yapılan kışkırtmaların hükümetçe dikkate alınması gerektiğinin şifreli bir belge ile ilgililere iletiildiği görülmektedir (BOA. DH.ŞFR. 430-98, R. 5 Haziran 1330/ 18 Haziran 1914); Bir başka vesikada ise Musul Valiliği'nin Dahiliye Nezaretine gönderdiği telgrafta Musul'daki Ermenilerin eğitim müesseselerine, İngiliz misyonerlerinin mekteplerine ve İngilizlerin Nesturileri Osmanlı aleyhine kışkırtıklarına dair bilgiler yer almaktadır (BOA. DH.ŞFR. 446-31, R. 20 Teşrinievvel 1330/2 Kasım 1914); Dâhiliye Nezaretine gönderilen şifreli bir yazıda da bir süredir bölgede dolaşan İngiliz Seyyah Hers ile Amerikalı misyoner Mister Anders'in teşviklerinin sonucu hanelerini boşaltarak Deyrûlgufran Kilisesi'ne ve Midyat'ın dağlık bölgesindeki Süryani köylerine sığınan Mardin Süryanilerine teminat verilerek yerlerine iade edildiği kaydedilmiştir (BOA. DH.ŞFR. 194-64, R. 28 Haziran 1312/ 10 Temmuz 1896).

17 Mesela Sünnî Baban ümerasının aralarındaki mücadele, çatışma ve kaos ikliminden İranlılar sürekli istifade etmiş ve Bağdat vilâyeti karşısına uzun kalmamış, nihayet bu ocak kaldırılmış Baban ümerası dağılmıştır (Ahmed Cevdet Paşa, 1972, 296); Yine Sünnî-Şafîî Baban Emirliği, Osmanlı Devleti'ne ve halifeye saygı göstermesine rağmen yeri geldiğinde Şii İran ile siyasi ve stratejik ilişkiler kurmaktan geri durmamıştır (Atmaca, 2013, 86).

arası sorunlardan yararlanmak suretiyle avantaj sağlama girişimlerine, bölgedeki Osmanlı idari birimlerine emirlerin, mutasarrıfların atanmasına olan müdahalelerine,¹⁸ yaylak-kışlak problemlerine, firari meselelerine¹⁹ ve Osmanlı topraklarında kalan Şii halklar üzerinde tesis etmeye çalıştığı bağlara dayanmaktaydı. Bu girişimlerin her hepsinde de tarikat şeyhleri hem İran hem de Osmanlı tarafı için çok önemli güç merkezleri olarak ön plana çıkmaktaydı.

İki ülke arasında XIX. yüzyılın sonlarına kadar ciddi problemlerin yaşanmasında sınır anlaşmazlıkları kadar iki ülke topraklarında yaşayan toplulukların karşılıklı mezhep farklılıklarının da etkisi vardı. Mesela Atebât-ı âliyât (yüksek eşikler) veya “atebât-ı mukaddese” diye anılan ve Şiiiler tarafından mukaddes mekân olarak kabul edilen yerlerin Necef, Kerbelâ, Kâzımiyye ve Sâmerrâ (İlhan, 1991, 49) gibi Osmanlı hâkimiyetindeki şehirlerde bulunması bir takım sorunlara yol açmaktaydı. Zira Şiiilerin bu şehirlerdeki türbeleri ziyareti, kimilerinin buralarda ikamet etmesi, bu yerlerin hac yolları üzerinde bulunmaları ve İranlı zengin Şiiilerin ölümlerini gömmek üzere buralara getirmeleri gibi hususlar iki ülke arasında sürekli sorunlara neden olmaktadır (Akman, 2022, 252). Bilhassa Kaçar İran Şahlarının (1794-1925) Şii ulemanın gözündeki dini meşruiyetlerini sağlamlaştırmak gayesiyle Atebât şehirlerine önem verme, buralarda bulunan İranlıları ve Şiiileri koruma, şikâyet ve taleplerinin takipçisi olma görevlerini daha çok benimsedikleri kaydedilmiştir (Akman, 2022, 256). Nitekim daha 1745 yılında Nadir Şah ile yapılan savaş, 1822 ve 1846 tarihleri arasındaki savaşlar sonucu yapılan birinci ve ikinci Erzurum görüşmeleri ve nihayet Feth Ali Şah (ö. 1250/1834) dönemi başlarında yaşanan hadiseler de (Akman, 2022, 252) sınır problemleri ile dini ve mezhebi sorunların bir birine karıştığı tarihi iklimi işaret etmesi bakımından mühimdir.

İran’ın Doğu Anadolu, Irak ve diğer Arap bölgelerine yakınlığı ve bu coğrafyadaki bilhassa mezhepsel faaliyetleri Osmanlı tarafından bir tehdit unsuru olarak görülmesinde başat rol oynamıştır (Karakaya, 2019, 27). Bu durumda Osmanlı yönetimi karşı bir hamle ile İran’da yaşayan Sünnî ulema ve meşâyih-i maddi olarak desteklemiş, Osmanlı topraklarına göç edenleri Şeyh Ma’rûf örneğinde görüleceği ve yukarıda bahsi geçen Nakşi Şeyhi Kemaleddin Efendi ve on bin hanelik halkı ve müritlerinin tekrar Osmanlı tarafına göçünde (BOA. Y.A.RES. 65/20, 4 Zilhicce 1310/19 Haziran 1893) müşahede edildiği üzere onları taltif ve teşvik etmiş,²⁰ İran ve Rusya ile yaşanan siyasî, askerî problemlerde Nehri ve Biyare şeyhlerinin İran’daki nüfuzundan yararlanmaya çalışmıştır (Kavak, 2023, 68; Gündüz, t.y., 40). Nitekim Nakşi Halidîlerin, Kadiri ve Şazeli tarikatlarının Osmanlı’dan aldığı destekten de istifade ederek İran’da varlığını sağlamlaştırmaya çalıştığı, burada Sünnî medrese ve tasavvuf

18 Nitekim İran’ın uluslararası hukuka aykırı davranarak, Şehrizor Eyaletinde emirlerin atanmasında söz sahibi olmak istediği, vergi talep edebildiği, emirler arasındaki rekabete, haneden mensupları arasındaki ihtilaflara karşılık bölgede nüfuzunu artırmaya çalıştığı, mevcut anlaşmalara uymayarak firari beyleri himaye ettiği kaydedilmiştir (Bayrak, 2012, 649); Nihayetinde İran’ın bu istenmeyen tutumu 1823’te Erzurum’da iki ülke arasında yapılan antlaşmanın önemli sorunlarından birisi olarak tartışılmış ve “Hiçbir devletin iç işlerine karışmak caiz olmadığından, Bağdat ve Kerkük tarafında Devlet-i Aliye’nin yapacağı tayinlere İran karışmayacak” maddesi ile antlaşmaya konulmuştur (Ahmet Cevdet paşa, 2011, 390).

19 İran ile 1823’te Erzurum’da yapılan antlaşmada kışlak ve yaylak meselesi ile firari sorunu da çözülmeye çalışılmıştır. Bk. (Ahmet Cevdet paşa, 2011, 390).

20 Bu hususta bir kayıta on beş sene önce İran’a hicret etmiş olan meşâyih-i Nakşibendiyye’den Şeyh Kemaleddin Efendi’nin ilticasının kabul edilerek ailesi, müritleri ve taraftarlarının boş arazilere iskân edilmesi istenirken (BOA. Y.A.RES. 65/20, 4 Zilhicce 1310/19 Haziran 1893) bir başka kayıta da Şeyh Efendi, Kerkük ve Raniye kazası ile Balık nahiyesinde yaşayan aşiretlerden olduğu anlaşılan müntesiplerinden on beş sene evvel İran’a hicret edenlerden kendisiyle birlikte geri dönenlerin Berçova veyahut Erbil’de yerleştirilmesi için resmi mercilere müracaat ederken görülmektedir (BOA. Y.MTV. 81/128, 14 Safer 1311/27 Ağustos 1893). Anlaşılabileceği üzere İran’da bulunan Sünnî ulema ve meşâyih öteden beri Osmanlı nezdinde büyük bir itibar kazanmış İran’ın Şii propagandasının önüne geçilmesi bölgede Sünnî inanç ve akidelerin güçlendirilmesi için taltif edilerek kendilerine maddi desteklerde bulunulmuştur. Daha 1503 yılında otuzu aşkın âlim ve sufiye maaş tahsis edilerek toplamda 86.000 akçe masraf yapıldığı, Buhara’daki Nakşi tekkesine de 5000 akçe gönderildiği yönündeki bilgiler bu durumun açık bir göstergesidir (Gündüz, t.y., 40).

gelenegini güçlendirmek, Sünnî entelektüel şahsiyetler yetiştirmek ve Osmanlı Devleti'nin İran'a karşı yürüttüğü siyaseti desteklemek için mücadele verdiği (Kavak, 2023, 66) yukarıda ifade edilmişti.

Bu dönemde tarikatları ön plana çıkararak **dördüncü** unsur ise XIX. yüzyılda tüm dünyada yaşanan gelişmelere bağlı olarak giderek değişen hudut olgusudur. Orta ve Yeniçağların güvenliği merkeze alan sınır, hudut anlayışının zamanla değiştiği ve modern zamanlarda daha çok bir egemenlik sahasının tarifi ve tahkimi gibi anlamlar kazanmaya başladığı görülmektedir. Zira XIX. yüzyılda sınırların belirlenmesinde artık yeryüzü şekilleri, etnografik ve geometrik sınırlar etkili olmaya başlamıştır (Efe-Kızıl, 2017, 78). Bu durum, bölgede devletler, tarikatlar, aşiretler arası etnik ve mezhebi düsturların da işin içinde olduğu birçok denge unsurunun bir birine geçmesine, otorite ve egemenlik kavramlarının anlam ve mahiyetinin büyük oranda değişmesine ve belirsizleşmesine neden olmuştur. Bu bağlamda II. Abdülhamit döneminde çok sayıda sınır ihlalleri, hudut çatışmaları, aşiretler arası çekişmeler, iki ülke arası göçler ve iltica talepleri, ittifaklar ve çatışmalar söz konusu olmuştur.²¹ Hal böyle olunca her iki ülke de sınırlarda hâkimiyetlerini tesis etmek gayesiyle Kürt aşiretleriyle ve tarikat şeyhleriyle sıkı ilişkiler kurmaktan, onları yanlarına çekmek gerektiğinde kullanarak sınır ötesi müdahalelerde ve baskınlarda bulunmaktan geri durmamışlardır. Osmanlı yönetiminin hâkimiyetini sağlamak gayesiyle artan talepleri bazı aşiretlerin yerlerini terk etmelerine dolayısıyla demografik hareketliliğin artmasına neden olmuştur. Devlet muhaliflerce terk edilen yerlere kendisiyle uyumlu olan diğer aşiretleri-tarikat şeyhleri ve müntesiplerini bir denge unsuru olarak ya da muharip güç olarak yerleştirmiş bu durum da iki ülke arasındaki sınırları daha da belirsiz bir hale sokmuştur (Kaya, 2018, 104-105). Nitekim Ahmet Cevdet Paşa İran'ın bölgedeki politikalarına ve aşiret beyleriyle olan ilişkilerine dair verdiği bilgilerle bu durumu teyit etmektedir. Ona göre İran, aşiret beylerine iyi davranır, onlara değerli hediyeler verir ancak daha sonra bunun birkaç katını aşiretlerden geri alırdı. Aşiretlerin beylerine bağlı olmaları İran'ın işine gelir, sınır boylarındaki aşiretleri kendilerine çekerek onların Osmanlı topraklarına saldırmalarını sağlayarak aslında bundan avantaj sağlamaya çalışırdı. Osmanlı tarafı durumdan şikâyet ettiğinde ise "Bizim haberimiz yok, eşkiyayı tedip edin" diyerek işten sıyrılırdı (2011, 368).²² Aslında bu durum Osmanlı-İran sınırlarının din, mezhep, tarikat, aşiret ve etnik olarak bir birine geçmişliğinin yarattığı karmaşık sosyolojik zemine işaret etmekte dolayısıyla her iki ülkenin göçler karşısında sergiledikleri naif tutumun nedenlerini bir yere kadar ortaya koymaktadır. Göç engellenemiyorsa o zaman ondan maksimum fayda sağlanmalıydı ki Ahmet Cevdet Paşa'nın yaptığı durum tespitinden İran'ın tam da böyle yaptığı anlaşılabilir. Aslında Osmanlı açısından da durum farklı değildi. Mesela Şeyh Kemaleddin Efendi'nin İran'a göçü, Sünnî geleneğin burada korunması ve yayılması, tanıdığı ve irtibatla olduğu Osmanlı bürokrasisinin yönlendirmelerine açık bulunması gibi nedenlerle Osmanlı yönetimi açısından yaşanacak maddi kayıplar bir tarafa bırakılarak aslında stratejik faydalar umulan bir hadise şeklinde de değerlendirilmiş olmalıdır. Yine zamanında benzer şekilde İran'a bilhassa Kürtlerin yaşadığı bölgelere göç etmiş olan çok sayıda Kürt âlim ve meşâyihin,²³ bilhassa Kadiri tarikatına mensup Berzencî şeyhleri ve muhtemelen onların soyundan gelen Şeyh Ma'rûf'un faaliyetlerinden de benzer stratejik kazanımlar hedeflendiği söylenebilir. Burada ister göç karşı tarafa isterse de bu tarafa yapılınsın her halükarda devletlerin bundan en çok faydayı

21 Söz konusu mücadele, çatışma, göç ve ilticalar için bk. (Çabuk, 2019, 117-169).

22 Mesela 1822'de Hayderanlı aşireti Diyarbakır taraflarına geçmiş, onların arkasından bölgeye giren İran askeri bir sürü hayvanı gasp ettiği gibi çok sayıda Osmanlı tebasını da esir almıştır (Ahmet Cevdet paşa, 2011, 368). Bölgede Osmanlı ve İran yönetimleri açısından ciddi sorunlara sebep olan ve ancak her iki ülkenin işbirliği ile çözülebilen Derviş Paşa hadisesi için bk. (Ahmed Cevdet Paşa, 1972, 2653, 2655).

23 Mesela Molla Muhammed Torcanizâde (d. 1313) daha eğitim öğretim hayatında hem Irak hem de İran'daki birçok medreseye gitmiştir; Şeyh Muhammed Garib Hüseyinî Berzencî de (d. 1285) irşad için doğduğu ve tahsilini yaptığı Irak'tan İran'ın önce Cevanrud nahiyesine bağlı Kışlaban köyüne gelmiş bir süre sonra da Sincâb bölgesindeki Niyâlâvere köyüne yerleşmiştir (Baba Merdux Ruhânî, 2021, 390, 409).

sağlamaya gaye edindiği söylenebilir. Nitekim Şeyh Ma'rûf ve kalabalık mürit ve müntesiplerinin Osmanlı ülkesine göç etme girişimi bu kez farklı şekillerde devlete faydalı olacağı düşünülerek bir teşvik ve taltifin konusu yapılmıştır. Yani Osmanlı ve İran yönetimleri meşâyih riyasetinde vuku bulan demografik hareketliliklere karşı keskin ve meşakkatli bir mücadele vermektense her iki durumdan da fayda sağlayacak stratejik politikalar geliştirmeyi daha yerinde görmüşlerdir denilebilir.

Buraya kadar yapılan izahat doğrultusunda kanaatimize göre Osmanlı Devleti bu dönemde Şeyh Ma'rûf örneğinde de görüleceği üzere hem kendi iç dinamikleri hem de İran'ı göz önünde bulundurarak doğu hudutlarında bulunan tarikatları ve tarikat şeyhlerini şu sebeplerle teşvik ve tahkim etmiştir: İran'ın bölgedeki aşiretler üzerinde güç ve nüfuz kurmasını önlemek, bilhassa Irak'ta Şiilik yönünde faaliyetlerde bulunarak gücünü artırmasına mani olmak; İran coğrafyasında kalan Sünnî aşiretleri konsolide etmek, Osmanlı-İran ilişkilerinde onların varlığından siyasi, politik ve stratejik kazanımlar elde etmek; göçle gelen aşiret ve tarikat çevrelerini stratejik bölgelerde iskân ederek Osmanlı sınırlarını tahkim etmek, güvenliğini sağlamak. Bunlardan başka misyonerlik faaliyetleri ile giderek bölgede güç ve nüfuzlarını artıran Batılı emperyalist güçlere ve onların kışkırttığı azınlıklara karşı, bölge halkının dini ve manevi duygularını yükseltmek, onları tarikat şeyhleri etrafında toplamak suretiyle Osmanlı halifeliğinin nüfuz ve otoritesi altında tutmak; aşiretlerin bağımsız ve başına buyruk hareketlerini bir yere kadar sınırlandırmak, olası isyanlarının bastırılmasında şeyhlerden istifade etmek; II. Mahmut'tan itibaren modern merkezîyetçi devlet kurma çabaları doğrultusunda aşiretleri devlete eklemek ve sisteme uyumlu hale getirmek için tarikat şeyhlerinin nüfuzundan faydalanmak; halk arasındaki sorunları, aşiretler arası ihtilafları, çatışmaları ve kan davalarını şeyhlerin nüfuzları sayesinde çözerek bölgede huzur, güvenlik ve asayiş sağlamak.

3. İran'dan Gelen Tarikat Şeyhlerinin Bir Nüfuz Aracı Olarak Teşviki: Şeyh Ma'rûf Örneği

Osmanlı arşiv kayıtlarından anlaşıldığı üzere Şeyh Ma'rûf, Berzencî ailesinden olup bu aileye mensup şeyhlerin birçoğu gibi Kadîrî meşâyihindedir (BOA. BEO. 569/42602, 16 Şaban 1312/12 Şubat 1898). Berzencî ailesinin aslı ise Kübreviyeye şeyhlerinden Seyyid Ali Hemedânî'niye dayandırılmaktadır. Onun oğulları Seyyid İsa ve Seyyid Musa'nın XV. yüzyılda Şehrezor'a gelerek Berzence köyünde ikamet etmeye başlamalarıyla ailenin Berzencîler olarak anılmaya başladığı düşünülmektedir (Burinssen, 2013, 375; Kavak, 2018, 422-423). Aile, Osmanlı hâkimiyeti boyunca gerek yerel Kürt idarecileri gerekse devlet yöneticileri nezdinde saygın bir konum edinmiştir ki bunda Berzencî meşâyihinin ilmi ve tasavvufî faaliyetleri kadar nesepelerinin Hz. Hüseyin'e dayandığını iddia etmelerinin de etkisi büyük olmuştur (Kavak, 2018, 422-423). Yine bunda ailenin bölgede ekonomik kaynakları kontrol altında tutan birkaç büyük ve nüfuzlu tarikat şeyhi ailesinden birisi olmasının da rolü vardır (Burinssen, 2013, 374). Berzencî ailesi için Seyyid Muhammed Ma'rûf en-Nûdehî'nin (ö. 1126/1714) Şeyh Ali ed-Dulepmevî vasıtasıyla Kadîrî tarikatına intisap etmesi hem Berzencî aşireti hem de Kuzey Irak'ta Kadîrîliğin güçlü bir şekilde yayılması bakımından bir dönüm noktası olmuştur (Baba Merdux Rûhanî, 2017, 391; Arslan, 2017, 15; Benli, 2029, 359).²⁴ Kâdirîlik, Kuzey Irak'ta ilk olarak Musul bölgesinde ardından Şehrezor bölgesinde yayılmışsa da ailenin en ünlü ve etkin şahsiyetlerinden olan Şeyh Muhammed Ma'rûf b. Mustafâ Nûdehî Berzencî'nin (ö. 1254/1838) başta olmak üzere çok sayıda Kâdirî şeyhinin çabalarıyla tarikat, Süleymaniye bölgesine güçlü bir şekilde yayılmış, zamanla da burası Kâdirîliğin en kuvvetli merkezlerinden birisi olmuştur (Kavak, 2015, 34). Konu açısından son derece önemli bir gelişmede olur ki Süleymaniye ile Pencüvin bölgesi arasında kalan Teratevend köyünde, İran'ın

²⁴ Çok geniş bir aile olan Berzencîler, Kübrevilikten başka Sünnî geleneğe sahip Kâdiriyye, Halvetiyye ve Nakşibendiyye tarikatları ile Kâkaiyye ve Berzencîyye gibi heterodoks tasavvufî yapılanmalar içinde de yer almıştır (Kavak, 2018, 423).

Merivan bölgesinde bulunan Bilo ve Dâsiran köyleri ile Bane bölgesinin Sorin ve Hangezâle köylerinde tasavvufi faaliyetlerini sürdüren Kadiri Şeyhlerinin meşhur Şeyh Ma'rûf Berzencî'nin (ö. 1254/1838) dayıları olmasıdır (Kavak, 2011, 150). Şu halde arşiv kayıtlarında ilk olarak İran'ın Merivan bölgesinden müritleri ve müntesipleriyle birlikte Osmanlı topraklarına gelmek için 1888 tarihli yazışmalar ile izin isterken görülen Şeyh Ma'rûf Efendi'nin, aynı ismi taşıdığı Şeyh Muhammed Ma'rûf b. Mustafâ Nûdehî Berzencî'nin annesi tarafından akrabalarından yani onun dayılarından devam eden kuşaklardan olması muhtemeldir. Ancak biyografisi hakkında çok sınırlı bilgilere ulaşılabilen Şeyh Ma'rûf'un Süleymaniye'den zamanında Merivan'a göç etmiş olma dolayısıyla bu geniş ailenin başka bir koluna mensup bulunma ihtimali de tümüyle göz ardı edilmemelidir. Nitekim bu tarihsel süreçte Berzencî şeyhlerinin Irak'tan İran tarafına geçerek burada uygun gördükleri yerlere yerleşerek irşat faaliyetlerinde bulunmalarının yaygın bir hadise olduğu anlaşılmaktadır. Mesela ilk önceleri Irak'ta Hezarmird köyünde yaşayan Hacı Şeyh İsmail Hezarmerdî Berzencî de (1213/1798-99) bunlardan birisi olup zamanla İran'a göç ederek Cavrud bölgesindeki Jenin köyüne yerleşmek suretiyle irşat faaliyetlerinde bulunmuştur (Baba Merdux Rûhanî, 2017, 302).²⁵ Şeyh Ma'rûf ve dokuz yüz haneyi bulan maiyetinin tarım ve ziraatla uğraştıkları göz önüne alındığında bu durum Şeyh Efendi'nin burada doğmuş, yer ve yurt tutmuş olma ihtimalini kuvvetlendirse de yine de eldeki kısıtlı verilerle bunun kesin olarak böyle olduğunu söylemek mümkün değildir. Kaldı ki bölgede aşiretlerin sık sık büyük kitleler halinde yer değiştirmesi rastlanan bir durumdur.²⁶ Kayıtlarda doğum ve ölüm tarihi hakkında bilgi bulunmayan Şeyh Ma'rûf anlaşıldığı kadarıyla XIX. yüzyılın ikinci yarısı, XX. yüzyılın başlarında yaşamış, ömrünün ilk kısmını İran'ın Merivan bölgesinde bulunan tekkesinde diğer kısmını ise göç ettiği Süleymaniye'de iskân edildiği bölgede yürüttüğü irşat faaliyetleriyle geçirmiştir. Berzencî gibi Süleymaniye'den İran'a Merivan'a kadar uzanan geniş ve güçlü bir ailenin mensubu olması onu, Osmanlı-İran sınırlarını ve iktidarlarını aşan, her iki ülkeye de yayılan örgütlü, sosyal ve demografik bir yapının parçası kılmıştır. Ailesi yakınları ve taraftarları İran'ın Merivan kazasında yaşayan Şeyh Ma'rûf ve aşiretinin burada kendilerine ait olan topraklarda ziraatla, çiftçilikle uğraştıkları anlaşılmaktadır (BOA. DH.MKT. 1555/105, lef 1- 7).

Sadat-ı Berzencîye mensubu olması hasebiyle kendisini bir seyyid olarak gören Şeyh Marûf Efendi, İran'dan Osmanlı topraklarına göç etmek hususunda Osmanlı yönetimine ilk talebini Nakîb Seyyid Mustafa Efendi'ye gönderdiği bir yazıyla yapmıştır. Aslında bu durum benzer hadiselerde İran'dan göç eden meşâyihin hangi kanallardan Osmanlı yönetimiyle iletişim kurmaya ve uzlaşma zemini bulmaya çalıştığını göstermesi bakımından önemlidir. Şeyh Ma'rûf, söz konusu yazısında iki yüz hane "taallukât (akrabaları) ve müridânıyla (müritleriyle) bu tarafa (Osmanlı coğrafyasına) hicret edeceğinden harap köylerden bir kaçının kendisine tahsisi(ni)" rica ederken görülmektedir (BOA. DH. MKT. 1555/105, 25 Zilkade 1305/3 Ağustos 1888, lef-1; A. MKT.MHM. 498/53, H-09 Safer 1306/15 Ekim 1888).

Osmanlı yönetimi Sünnî bir tarikat geleneğine haiz, aynı zamanda Berzencî gibi her iki ülke topraklarında da saygın ve nüfuzlu bir aşirete mensup bulunan şeyhin, kendi topraklarına göçünü belgelerden anlaşıldığı kadarıyla çok yönlü olarak

²⁵ Bir başka misale göre de Şeyh Muhammed Garib Hüseyinî Berzencî'nin de (d. 1285) Irak'ta Cınâre köyünde doğduğu medrese eğitimi ardından Şeyh Muhammed Melik Berzencî'ye intisap ederek Kadiri halifesi olduğu ve bir süre sonra şeyhinin onu irşat için İran'a gönderdiği görülmektedir (Baba Merdux Rûhanî, 2021, 390, 409). Bu tür örnekler Şeyh Ma'rûf için de benzer bir durumun tamamen göz ardı edilmeyeceğini göstermektedir.

Diğer taraftan bazı Berzencî şeyhlerinin İran'a göçünde ailenin önde gelen büyük şeyhlerinin Kuzey Irak'ta ve bilhassa Süleymaniye yöresinde onlara şans tanımayacak kadar güçlü olmalarının da rolü olmalıdır.

²⁶ Nitekim yukarıda adı geçen Şeyh Kemaleddin'in çok büyük sayıda müridi ve taraftarıyla önce İran tarafına göç ettiği, on beş yıl burada kaldıktan sonra geriye dönmek için Osmanlı yönetimine müracaatta bulunduğu göz önüne alındığında benzer hadiselerin vuku bulabildiği, Şeyh Ma'rûf için de benzer bir durumun söz konusu olabileceği yadsınmamalıdır.

değerlendirmiş, bu hadiseden önemli kazanımlar sağlanabileceğini mütalaa ederek işe koyulmuştur. Şeyh'in müracaatı makul görülmüş, onun maiyetiyle birlikte iskân için lazım gelen boş köylerin "mirî (devlete ait) köylerinden mi yoksa Emlâk-ı Hümâyûn'a"²⁷ dâhil olan köylerden mi olacağı; ziraatla meşgul olacaklarından kendilerine tohumluk zahire verilmesinden başka ne tür yardımlar yapılabileceği hususları Süleymaniye mutasarrıfı ve Musul vilayeti nezdinde yapılan yazışma ve telgraflarla tespit edilmeye çalışılmıştır (BOA. DH. MKT. 1555/105, lef-1). Yukarıda da izah edildiği üzere bu dönemde yaşanan aşiretler arası sorunlar ve çatışmalar demografik hareketliliği artırmış, çok sayıda köyün ve tarım yapılan arazinin boşalmasına yol açmıştı. Musul vilayetinden Hariciye Nezareti'ne çekilen telgrafta Şeyh Ma'rûf'un söz konusu harap köylerden bir kaçının kendisi ailesi, akrabaları ve müritleri için tahsisini talep eden dilekçesinden bahsedilerek merkezi hükümetin bu konudaki tutumu sorulmuştur. Merkezi hükümet, Şeyh Ma'rûf'un hüsnühal (iyi hal) ashabından olması hasebiyle "mucîb-i hasenât (iyilik gereği)" olacağı görüşüyle birlikte gelen evrakı Sultan'ın iradesine sunmuştur ki (BOA. DH. MKT. 1555/105, 3 Zilhicce 1305/11 Ağustos 1888, lef 2) bundan hükümetin göçün gerçekleşmesini istediği ve bundan hem şeyh ve maiyeti hem de devlet adına fayda sağlanmasını beklediği aşikârdır.

Bir başka kayıta ise Şeyh Ma'rûf ve taraftarlarının sosyal ve demografik yapısına, gerçekleşen muhaceretin mahiyetine dair önemli bilgiler yer almaktadır. Buna göre 12 Eylül 1304/24 Eylül 1888 tarihinde Şeyh Ma'rûf'un İran'da kendisine ait olan birkaç köyü bırakacağı, Şeyh ve aşireti ziraatla uğraştığından ellerindeki çok sayıda zirai alet takımını da beraberlerinde getireceklerinden bahsedilmektedir. Bu durum temel geçim kaynağı ziraat olan aşiretin bu kabiliyetini kaybetmekten çekindiği, aynı zamanda bölgede zirai aletlerin temininde sıkıntı yaşayabileceklerini düşünerek durumu riske atmak istemedikleri şeklinde de yorumlanabilir. Şeyhin ikamet ettiği sahadaki gücü ve saygın konumunu yani kurulu düzenini bozarak bunca yakını, akrabasından başka zirai alet ve edevatından kaynaklanan ağır yükleri de yanına alarak yaptığı hicret "medâr-ı iftihâr (övünme vesilesi)" edilecek bir husus olarak değerlendirilmiştir. Nitekim Şeyhin kendisine ait olan ağnamdan (koyun ve keçilerden alınan vergi) vergi alınmamak, "on nihayet on beş bin guruşla mevcuda kâfi gelecek tek ve (tekke) yapılmak daha ziyade (fazla) taltif buyrulursa duâgû"²⁸ namıyla bir miktar maaş" verilmek gibi muafiyet ve teşviklerle onura edilmeye çalışıldığı görülmektedir (BOA. DH. MKT. 1555/105, lef 4; Y. PRK.UM. 13/17, 21 Muharrem 1306/27 Eylül 1888; DH. MKT. 1551/39, 1 Safer 1306/7 Ekim 1888). Aslında bütün bu taltif ve teşvik girişimlerinin İran hududunda çok yönlü son derece stratejik bir hamle olarak görülen Sünnî bir tarikat şeyhinin göç kararını pekiştirmek ve nihayete erdirmek için olduğu açıktır. Zira Sakızlı Ahmet Efendi'nin Müftü efendiye gönderdiği bir yazıda Şeyh'in Osmanlı tarafına gelmek arzusunun beyan etmeye başladığından bahsedildiği gibi müntesiplerinin de iki yüz olmayıp beş yüz haneden fazla bulunduğu şeklindeki ifadesinden (BOA. DH. MKT. 1555/105, lef 4) şeyhin yakından takip edildiği ve şeyhin müntesiplerinin çokluğunun hem stratejik hem de ziraatla uğraşmaları bakımından göçün teşvik edilmesi yönündeki motivasyonu artırdığı söylenebilir.

Şeyh Ma'rûf'un maiyetinin zamanla alınan bilgiler ve yazışmalar sonucu ilk bahsi geçen iki yüz haneden çok daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Mesela Dâhiye kayıtlarında Şeyh Ma'rûf'un İran'dan göç eden üç yüz hane halkının Kızılca nahiyesinde iskân edildikleri Musul vilayetinden alınan telgraflardan anlaşılmaktadır. Bundan başka merkezi hükümet, İran'dan bu bağlamda gelen nüfusun şu ana kadar ki

27 II. Abdülhamid'in özel mülkleri ki bunlara arazi, bağ ve bahçeler de dâhil emlâk-ı hümâyûn denilmektedir. Bk. (Terzi, 2000, 90).

28 Bu unvan Osmanlılarda zamanla saray, merkez ve esnaf teşkilâtlarında dua ile ilgili görevleri yerine getirenler için kullanılan resmî bir göreve dönüşmüştür. Duacı, duahan şeklinde de zikredilen duâgû, günlük mesainin başlaması sırasında, belirli merasim ve şenliklerde duruma ve zamana uygun dualar okumakla görevliydi. Vakfiyelerde özellikle âlimlere ve tarikat mensuplarına ayrılan duâgûluk görevinin, ulema ve maşâyıhı desteklemek gayesiyle ortaya atıldığı düşünülmektedir (İpşirli, 1994, 541-542).

miktarının ne kadara ulaştığı, bunların nerelerde iskân oldukları ve Şeyh Ma'rûf'un dahi yakınlarıyla beraber gelip gelmediği hususlarını mahalli muhataplarına sorarken görülmektedir. Bu yazıya verilen cevapta İran'dan gelenlerin miktarının yukarıda geçen sayılardan çok daha fazla olup altı yüz haneye yakın olduğu bunların Şehriban kazasıyla Kazlıca ve Mavût nahiyelerine yerleştirildikleri belirtildiği gibi bunlardan başka "üç yüz yirmi hane halkı dahi Bazban? kazasına yerleştirildiği" göçle gelenlerin toplam dokuz yüz haneyi bulduğu bir taraftan da muhaceretin vuku bulmağa devam ettiği kaydedilmiştir (BOA. DH. MKT. 1542/72, 1 Muharrem 1306/7 Eylül 1888; DH. MKT. 1555/105, 6 Muharrem 1306/13 Eylül 1888 lef 1-5). Şeyhin göç eden aşireti, mürit ve muhibbânının sayısı hakkında değişik bilgiler verilmesinden maiyetinin bir kısmının İran'da kaldığı bir kısmının da göçünü henüz tamamlamamış olduğunu düşünebilir. Vesikanın sonlarına doğru geçen ifadeler sadece Şeyh Ma'rûf'un hicreti değil benzer hadiselerde devletin genel siyasi ve politik duruşunu ortaya koymasına bakımından da mühimdir. Buna göre bu türden muhacirlerin mümkün olan yardımlarla uygun arazilere iskân edilmelerinin "şân-ı devlet(ten)" olduğu kaydedilmiştir (BOA. DH. MKT. 1542/72; DH. MKT. 1555/105, lef 5-1; DH.MKT. 1534/74, 1). Yani devlet, bir takım muafiyetler, yardım ve ihسانlarla göçleri teşvik etmekte, gelenlerin iskânı ile devletin idari, sosyal, ekonomik ve askeri sistemine adaptasyonunu önemsemekte böylece boş, harabe köylerin doldurulmasıyla otorite boşluğu gibi stratejik bir problemini çözmekte, bu arazilerin ziraata açılmasıyla ekonomik kayıpların azaltılmasını vb. hususları politik gayeleri olarak belirlemiştir. Nitekim Şura-yı Devlet'e havale olunan bir başka kayda göre Süleymaniye Sancağı, Şehribân kazasında bir köyde bulunan arazinin dörtte biri peşin, kalanı dört senede ödenmek kaydıyla Sadât-ı Berzençiden Şeyh Ma'rûf Efendi'ye yüz elli beş bin kuruş bedelle hicri 1310 senesinde ihale edildiği görülmektedir. Bu müzayede Şeyh Efendi'nin ihale bedelinin çok azını, yirmi beş bin kûsur kuruşluk kısmını ödeyebildiğinden daha sonra iptal edilmiştir. Arazi için 1315 senesinde yeniden müzayedeye yapılmışsa da talibi çıkmamış bunun üzerine Şeyh Efendi'ye daha öncesinde ödediği yirmi beş bin kuruşu geçen bedelin iadesi ile işin sonlandırılması veya arazi bedelinin bu kez sekiz senede ödenmek şartıyla kendisine verilmesi söz konusu edilmiştir (BOA. Y.A.RES. 118/55, 27 Recep 1320/30 Ekim 1902, lef 1; ŞD. 2722/26, 26 Cemaziyülahır 1320/30 Eylül 1902). Önceki ihalenin iptal edilmesi, arazinin satışı için yapılan yeni ihaleye kimsenin alıcı olarak girmemesi ve sonuçta aynı bedelle fakat ödeme için verilen sürenin iki kat iyileştirilmek suretiyle yine Şeyh Efendi'ye verilmesi manidardır. Zira ihaleye hiç kimsenin girmemiş olması şeyhin ahali, bürokratik işlemlerin lehine işlemesi ise idareciler üzerindeki nüfuzuna işaret etmektedir. Diğer taraftan yöneticilerin bu tutumuyla hem şeyhi memnun etmek hem de arazilerin boş kalmasını ve vergi geliri kaybını önlemeyi hedefledikleri de söylenebilir.

Nihayetinde İran devletinin uyruğunda bulunan Şeyh Ma'rûf ile müritleri, muhipleri ve aşiretinin Osmanlı topraklarına göçü hususu iki ülke arasında siyasi ve askeri bir soruna dönüşmemesi için İran devleti tarafından da bilinmesi ve tasdik edilmesi gereken bir meseleydi. Zira firari olmayan gönüllülüğe dayanan göçler her iki ülke tarafından antlaşmalarla garantiye alınmış,²⁹ göçün fazlalığı, stratejik bir üstünlüğe vardırılması tarafların maharetine kalmıştı. Nitekim bu hadisede durum Vükelâ heyeti, Hariciye Nezareti ve Tahran Sefareti arasındaki yazışmalara konu olmuş, İran tarafından da bilinerek takip edilmiştir (BOA. DH. MKT. 1555/105, lef 3).

Osmanlı yönetiminin, Şeyh Ma'rûf'un ailesi, müritleri ve halkı ile birlikte göçünü teşvik etmek, Osmanlı sosyal ve içtimai düzenine entegrasyonlarını sağlamak noktasında benzer hadiseler için de örneklik teşkil eden uygulamaları şu şekilde sıralanabilir: Şeyh Marûf, ailesi, müritleri ve aşireti için boş, harabe olan münasip yerler tahsis edilmek suretiyle diğer tarikat ve aşiret çevreleriyle bir çatışmaya mahal

29 Osmanlı-İran antlaşmasında bu durum bir vesileyle (1823) "Haydaranlı ve Sebüklü aşiretlerinin İran'a tecavüz etmeleri önlenecek, kendi rızalarıyla İran'a geçenlere mâni olunmayacak" ancak "kaçaklar iki tarafta da kabul olunmayacak" şeklinde kayıt altına alınmıştır (Ahmet Cevdet paşa, 2011, 390).

vermeksizin sağlıklı bir iskân siyaseti güdülmeye çalışılmıştır. Bu durum aynı zamanda benzer göçü düşünen çevrelere de olumlu bir mesaj olarak iletilmiş olmalıdır. Şeyh Ma'rûf, ailesi ve taraftarlarının geçim kaynağı olan zirai faaliyetlerini Osmanlı topraklarında da sürdürmeleri için gerekli önlemler alınmış, şeyh ve maiyetinin zirai aletlerini yanlarında getirmeleri teşvik edilmiş, kendilerine tarıma uygun arazi tahsisi, tohumluk temini yoluna gidilmiştir. Ayrıca altı yıl askerlik, üç yıl da aşardan muaf tutulmak gibi kolaylıklar sağlanmıştır (BOA. DH. MKT. 1555/105, 9 Safer 1306/15 Ekim 1888, lef 5-2; A. MKT.MHM. 498/53). Böylece Şeyh ve taraftarları en iyi bildikleri işle ziraatla uğraşmak suretiyle geçim sıkıntısı yaşamayacak, toprağa bağlanarak, iskân edildikleri yerleri yurt tutacak ve buraları terk edemeyecek, çevre topluluklarla sosyo-ekonomik bir çatışmaya girmeyeceklerdi. Askerlik ve vergi muafiyetinin bir zaman dilimiyle sınırlandırılması ise muhacirlerin otoriteye boyun eğme, vergi verme ve modernleşme sürecinde reformlarla bunlara eklenen askerlik vazifesini ifa etme sorumluluklarını yerine getirmelerini teminat altına almış, böylece Osmanlı tabiiyetine ve hâkimiyetine geçme, sisteme tam anlamıyla adapte olma süreci sağlıklı bir şekilde tamamlanmıştır.

Bütün bunlardan başka şeyhten vergi alınmaması, on-on beş bin kuruşla bir tekke yapılmak suretiyle irşat faaliyetlerini sürdürmesine imkân sağlanması ve duâgû namıyla münasip miktarda da bir maaş tahsis edilmesi hedeflenmiş böylece Şeyh ve maiyeti ile devlet arasında güçlü bir aidiyetlik bağı oluşturulmaya çalışılmıştır. Başka bir yönüyle de arazi ve tekke tahsisi şeyhin geri dönüşü olmayacak şekilde bu bölgeye iskânı, vergi ve askerlik muafiyetleri ve maaş tahsisi ise bu politikayı güçlendiren istimâlet siyasetine³⁰ işaret etmesi bakımından mühimdir. Nitekim Şeyh Ma'rûf ve onun statüsünde olanlara gösterilen saygı ve tazim, yardımcı adeta sınır tanımayan davranış ve tutumun sadece Şeyh Ma'rûf ve taifesine özgü bir durum olduğu en azından onun gibi meşâyih, seyyid bir zat ve taifesine yapılan bu ayrıcalıklı uygulamanın diğer muhacirlere uygulanamayacağı açıkça belirtilmiştir (BOA. DH. MKT. 1555/105, 9 Safer 1306/15 Ekim 1888, lef 5-2). Şeyhin mürit ve müntesiplerinin İran'da Şiîliğin Osmanlı coğrafyasına doğru yayılma sahası önünde bir tampon olarak bulunuyor olması onun jeopolitik önemini artırdığı gibi şimdi de aynı bölgede ancak Osmanlı tarafında faaliyetlerini sürdüreceği olması da yine aynı şekilde İran'a, misyonerlik faaliyetlerine karşı onu stratejik bir konuma yükseltmiştir. Zira Şeyhin tarikat, aşiret ve kitleler üzerindeki sevk ve idare edici karizmatik liderliği ve yüksek statüsü, devlet yöneticileri tarafından idrak edilmiş ve stratejik faydalara haiz bir husus olarak görülmek suretiyle ayrıca değerlendirilmiştir denilebilir.

Sonuç

Osmanlı-İran hudutlarının fiziki olarak dağlık olması, dini, mezhebi ve etnik olarak çeşitlilik arz eden yapısı kontrol altına alınmasını zorlaştırmış bu nedenle daha Safevîlerden başlayarak iki ülke arasındaki sınırlar geçişken bir durum arz etmiştir. Bölgenin söz konusu dokusu iki devlet arasındaki nüfuz mücadelesine örgütlü yapılar olan aşiret ve tarikatları da eklemiş, bu durum da bölgede dengelerin değişkenlik arz etmesine yol açmıştır. Gerek bölgede yaşanagelen hadiseler üzerinde gerekse Osmanlı-İran ilişkileri üzerinde XIX. yüzyıl ortalarına kadar daha çok aşiretler ancak bu zamandan itibaren yaşanan tarihsel sürecin de bir sonucu olarak tarikatlar bilhassa Nakşî Halidî ve Kadirî şeyhleri etkili olmaya başlamıştır. Artık aşiretler arası sorunların çözülmesinde, aşiretlerin devlet otoritesine alınmasında ve Osmanlı-İran ilişkilerinde bir nüfuz aracı olarak avantaj sağlanmasında tarikat şeyhlerinin desteğini almak mühim bir mesele haline almıştır. Öyle ki her iki ülke açısından sınırların ötesinde güç ve nüfuz kazanmak için bölgede geniş müntesip ağlarıyla ülkeler üstü bir konuma sahip bulunan tarikat şeyhlerine ulaşmak siyasi ve politik bir hedefe dönüşmüştür. Hal

30 **İstimâlet**, sözlükte "meylettirme, cezbetme, gönül alma" şeklinde tarif edilmiştir. Osmanlı istimâleti halkı özellikle de gayri müslim tebaayı gözetme, onlara karşı hoşgörülü davranma, can ve mal güvenliğini sağlama, dinî konularda serbestlik tanıma, vergi konusunda kolaylık gösterme şeklinde tezahür etmiştir (İlgürel, 2001, 362).

böyle olunca yer yer sağlanan güçlü ilişkiler gerek aşiretlerin gerekse tarikat şeyhlerinin iki ülke arasında geçişliliğini yani göç hadiselerini tetiklemiştir. Nitekim Berzencî aşiretinden bir Kadiri şeyhi olan Şeyh Ma'rûf'un müritleri ve müntesipleriyle kalabalık bir şekilde göç hadisesi bu sürece örneklik teşkil etmesi bakımından mühim bir hadisedir.

Tüm bu dönemsel gelişmeler ışığında Osmanlı yönetiminin Şeyh Ma'rûf ve muadili Sünnî meşâyihin ve aşiretlerin kendi taraflarına göçünü teşvik ettiği böylece Şii İran ile kendisi arasında bir tampon bölge oluşturmayı hedeflediği söylenebilir. İran'ın gerek Osmanlı ülkesindeki Şii belde ve topluluklarla gerekse Sünnî hanedanlar ve şeyh aileleriyle kurmaya çalıştığı ilişkilerden benzer stratejik yaklaşımların onlar için de geçerli olduğu görülmektedir. Osmanlı yönetiminin jeopolitik ve stratejik açılarından bu tür hadiselerle ne denli önem verdiği ise söz konusu göç unsurlarına sağladığı imkânlardan anlaşılmaktadır. Osmanlı yönetimi, sınırların tahkimi ve güvenliği, otonom aşiretlerin güç ve nüfuz alanlarının sınırlandırılarak merkezi otoritenin güçlendirilmesi; İran'ın bölgede, özellikle Irak'ın Şii beldelerine doğru yayılma potansiyeli olan nüfuzunun önüne geçilmesi; giderek artan Batılı emperyalist faaliyetlere karşı Osmanlı tebaasının uyarılması, bu bağlamda hızlanan Ermeni faaliyetlerinin dizginlenmesi ve benzeri siyasi, sosyal, güvenlik ve stratejik hususlarda tarikat şeyhlerinden faydalanmayı hedeflemiştir. Bunlardan başka Şeyh Ma'rûf'un ailesi ve taifesinin terk edilmiş, harabe köylere iskân edilmeleri ve ziraatla uğraşmalarının temin edilmesi buraların şenlendirilmesi ve üretime katılması amacıyla yapılmıştır. Şimdilik muaf tutuldukları vergi ve askerlik vazifelerini bir süre sonra yerine getirecek olmaları ise bu beklentilerin sosyo-ekonomik ve askeri alanları da kapsadığını göstermektedir.

Kaynaklar/References

- Abu-Manneh, Butrus. "Halidiliğin Yükselişine ve Gelişmesine Yeni Bir Bakış". Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler, ed. Ahmet Yaşar Ocak. Ankara: TTK, 2014.
- Ahmed Cevdet Paşa, *Osmanlı Tarihi-Tarih-i Cevdet*, (Sadeleştiren Dündar Günday, Tertip ve tanzim Mümin Çevik), İstanbul: Hikmet Neşriyat, 1972.
- Ahmet Cevdet Paşa. *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, (Haz. Mustafa Gencer). İstanbul: İlgî Kültür Sanat Yayınları, 1-2/ 2011.
- Akman, Ekrem. "Osmanlı-İran Arasında Bir Rekabet ve Nüfuz Alanı: İmam Musa Kâzım Türbesi". *Türk Kültürü Ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 101 (2022), 249-268. <https://doi.org/10.34189/hbv.101.010>
- Algar, Hamit. "The Naqshbandi Order: A Preliminary Survey of Its History and Significance". *Studia Islamica*, 44 (1976), 123-152.
- Alkış, Abdurrahim. "XII ve XVII. Asırlar Arasında Diyarbakır'da Tasavvuf Kültürü". *E-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, 7 (2015), 27.
- Asan, Hakan. "Devlet, Aşiret ve Eşkıya Bağlamında Osmanlı Muhacir İskân Siyaseti (1860-1914)". *Göç Araştırmaları Dergisi*, 2/3 (2016), 34-61.
- Arslan, Abdülrapik. *Emîr-i Kebîr Seyyid Ali Hemedânî Hayatı. Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*. Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi, 2017.
- Atmaca, Metin. "Osmanlı-İran Sınırında İttifak ve Rekabet: Babanzâdeler (1500-1851)". *Değerlendirme Sabri Akgönül, Bilim ve Sanat Vakfı Bülten*, 25/83 (2013), 85-87.

- Atmaca, Metin. "Resistance to centralisation in the Ottoman periphery: the Kurdish Baban and Bohtan emirates" *Middle Eastern Studies*, 55/4 (2019), 519-539.
- Baba Merdûx Rûhanî, *Kürt Meşhurları Tarihi*, Çev. Hatice Yılmaz Arslan ve Kenan Subaşı, İstanbul: Ravza Matbacılık, 1. Cilt (2017).
- Baba Merdûx Rûhanî, *Kürt Meşhurları Tarihi*, Çev. Kenan Subaşı, İstanbul: Berdan Matbacılık, 2. Cilt (2021).
- Bayrak, Şaban. "Osmanlı-İran Devletlerinin Irak'ın Kuzeyindeki Aşiretlere Yönelik Siyasetleri ve Baban Mutasarrıfı Abdurrahman Paşa Olayı (1790-1813)". 38. *ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, c. 1 (2012), 647-662.
- Benli, Ali. "Nûdehî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2 (2019), 359-360.
- BOA. BEO. 569/42602; 1731/129807.
- BOA. DH.HMŞ. 3/1, 20.
- BOA. A.MKT. MHM 2/61; 498/53.
- BOA. DH.MKT. 1529/92; 1542/72; 1551/39; 1555/105; 2538/125; 2062-98.
- BOA. DH.ŞFR. 194-64; 227-64; 430-98; 446-31.
- BOA. DH.TMIK.M. 5-61.
- BOA. I.MSM. 50-1266.
- BOA. İ.DFE. 2/49.
- BOA. İ.ML. 1/5-1.
- BOA. ŞD. 2722/26.
- BOA. Y.A.RES. 65/20.
- BOA. Y.MTV. 81/128.
- BOA. Y.PRK.ASK. 14/54.
- BOA. Y. PRK.BŞ. 7/12.
- BOA. Y.PRK.EŞA. 2-73.
- BOA. Y.PRK.HR.. 13/32.
- BOA. Y. PRK.MYD. 7-107.
- BOA. Y. PRK.UM. 13/17.
- Bruinessen, Martin Van. "Kâdiriyye ve Kürtler arasında Kâdiriye Kolları". (Çev. Hür Mahmut Yücer), *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 2/1 (2013), 374-392.
- Bruinessen, Martin Van. *Ağa, Şeyh, Devlet*. Çev. Banu Yalkut, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
- Bruinessen, Martin Van. *Kürdistan Üzerine Yazılar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2019.
- Çabuk, Fehminaz. *II. Abdülhamit Döneminde Osmanlı-İran İlişkilerinde Kürt Aşiret-*

leri Meselesi. Editör Kazım Kartal, Ankara: Iksad Publications, 2019.

Efe, Haydar-Kızıl, Murat. “Sınır Kavramı ve Tarihsel Süreç İçinde Türkiye-İran Sınırının Oluşumu ve Önemi”. *Erzincan Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 77/90 (2017), 77-90.

Fatah, Saman. *The Kurdish Tribes In The Ottoman Iranian Relations (1876-1914)*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023.

Gündüz, İrfan. *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, Ankara: Seha Neşriyat, t.y.

Gündüz, Tufan. *Bozkırın Efendileri*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2009.

Gündüz, Tufan. *Son Kızılbaş-Şah İsmail*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2013.

Işık, Zekeriya. *Devlet ve Tarikat-Osmanlı Toplumunda Devlet Tarikat İlişkilerinin İdeolojik ve Sosyolojik Zemini*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2016.

Işık, Zekeriya. *Şeyhler ve Şahlar-Osmanlı Toplumunda Devlet Tarikat İlişkilerinin Değişim ve Gelişim Süreçleri*, Konya: Çizgi kitabevi, 2017.

Işık, Zekeriya. *Kamun ve Şeyh-Osmanlı Toplumunda Sufilerin İdare ve Mahkemeye İmtihani*. Konya: Çizgi kitabevi, 2022.

İdris-i Bitlisî. *Heşt Behişt VII. Ketebe-Fatih Sultan Mehmed Devri (1451-1481)*. (Tashih-Tahkik-Çeviri Muhammed İbrahim yıldırım), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013.

İlgürel, Mücteba. “İstimâlet”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 23 (2001), 362-363.

İlhan, Avni. “Atebât”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 4 (1991), 49-50.

İpşirli, Mehmet. “Duâgû”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 9 (1994), 541-542.

Kavak, Abdulcebbar. “İran’da Faaliyet Yürüten Nakşibendî- Hâlidî Şeyhlerinin Sünnî Kültüre Katkısı”, *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, 59 (2023), 61-70.

Kavak, Abdulcebbar. “Şeyh Ma’rûf el-Berzencî ve Kâdiriyye Tarikatının Süleymaniye ve Çevresinde Yaygınlaşmasındaki Rolü” *Tasavvuf, İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 28-2 (2011), 137-157.

Kavak, Abdulcebbar. “XVIII. Yüzyılda Kuzey Irak’ta Faaliyet Yürüten Kadirî Şeyhleri”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19/2 (2015), 29-47

Kavak, Abdulcebbar. “Anadolu’nun İlim ve Tasavvuf Hayatında Öne Çıkan Berzencî Ulemâsı”. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9/20 (2018), 421-430.

Kavak, Abdulcebbar. “Safevîlerin Şiileştirme Siyasetinin Mağduru Olan Bir Aile: Haydarîler ve Irak’taki Faaliyetleri”. *Necmettin Erbakan Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 46 (2019), 37-54 .

Karakaya, Adile. “Osmanlı Devleti İle İran Arasındaki Diplomatik İlişkilerde Görev Yapan Âlim Diplomatlar (XVII. Ve XVIII. Yüzyıllar)”, İstanbul Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Kaya, Hakan. *Osmanlı-İran Sınırında Bir Serhad Sancağı: Bayezid (1578-1848)*, Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.

- Marufođlu, Sinan. "19. Yüzyılda Irak Vilayetlerinde Toprak Düzeni, Tapu ve Mülkiyet Sorunları". *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9 (2013), 235-248.
- Mehmed Arif. *93 Osmanlı-Rus Harbi ve Başımıza Gelenler*, (Haz. Yahya Kemal Taştan), Ankara: Akçağ Yayınları, 2006.
- Mehmed Emin Zeki Bey, *Meşahir-i Kurd u Kurdistan*, Çev. M. Baban, M. Yağmur, S. Kutlay, Apec&Öz-GeYayınları, 1998.
- Naîmâ Mustafa Efendi. *Tarih-i Na'îmâ*, Haz. Mehmet İpşirli. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007.
- Orat, Jülide Akyüz. "Yabancı Güçler Gölgesinde Osmanlı Devleti'ne Yönelik Şia Hareketleri", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 3/5(2014), 62-73.
- Peçevî İbrahim Efendi. *Peçevî Tarihi*. (Haz. Bekir Sıtkı Baykal) Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992.
- Sarıkcıoğlu, Melike. "İran Arşivlerine Göre Şeyh Ubeydullah İsyanı". *Sosyal Bilimler Dergisi*, 3-5 (2013), 1-35.
- Satılmış, Selahattin. "XIX. Yüzyılda Nesturiler ve İngiliz Misyonerlik Faaliyetleri", *Bellekten*, 71/261, (2007), 653-688.
- Soofizadeh, Abdolvahid. "Kaçar Ve Osmanlı Devletleri Arasında Belirsiz Sınır Meseleleri" *SUTAD*, 42 (2017), 437-449.
- Solak-zâde Mehmed Hemdem Çelebi. *Solak-zâde Tarihi*. (Hazırlayan Vahid Çabuk), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Terzi, Arzu. *Hazine-i Hassa Nezareti*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000.
- Uğur, Yunus. "Rifa at Ali Abou El Haj: Osmanlı Devlet ve Siyasî Yapısına Farklı Bir Bakış", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 1-2 (2003), 585-599.

